

TAMÁS ÁGNES

SZÖVETSÉGESBŐL ELLENSÉG. OLASZOK ÉS OLASZORSZÁG KARIKATÚRÁKON

Kiválasztott forrástípusunk, az élclapi karikatúra a korszak népszerű műfaja volt, s a jelen elemzés tárgyát képező Borsszem Jankó egy nagy múltú, már 1868 óta az olvasókat megnevettetni, szórakoztatni kívánó élclap, melynek szereplői az első világháború időszakára már jól ismert figurákká váltak. Képei és szövegei olvasók ezreit gondolkodtathatták el, amire utalnak a következő köszöntő sorok az első világháború alatt megjelent kétezer-ötszázadik jubileumi számában: „Borsszem Jankó, úgy ismertette az eseményeket és a bennük szereplőket, hogy az mindennél jobban bevésődött a köztudatba.”¹ Azt, hogy miért egy élclap gúnyrajzait választottuk analízisünk forrásául, magyarázhatják az ugyanitt napvilágot látott gondolatok Elek Artúr író, művészettörténész tollából: „A Borsszem Jankó kétezeröttszáz száma nem csak műveltségünk történetének kincseshányája, hanem művészetünk történetéé is. Bennök született meg és nevelkedett európai mérték alá a magyar torzképrajzoló művészet.”² Az 1990-es évek elején pedig Eberhard Demm arra mutatott rá, hogy a karikatúrák elveszítették az első világháború időszakában korábbi funkciójukat – melynek lényegi eleme az olyan struktúrák kritikája, mint például a kormány vagy az egyház –, és „propagandaágensekké” váltak, tehát segítségükkel illusztrálható a világháborús propagandagépezet működése.³

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassuk, mely események kaphattak teret a Borsszem Jankó hasábjain, melyek voltak azok, amelyeket olyan fontosnak ítélt meg, hogy rajzok is készültek róluk, mit „ismertetett” Borsszem Jankó a háború olasz fronton zajlott véres kronológiájából.⁴ Felmerül továbbá a kérdés, hogy a propagandacélokhoz megfelelően, a cenzori utasításokat betartva vajon mi nem kaphatott teret az élclapban. A Borsszem Jankó sajátossága, hogy nem csupán karikatúrákon

¹ Borsszem Jankó, 1915. nov. 7. 9.

² Borsszem Jankó, 1915. nov. 7. 7.

³ Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* 28. (1993) 166.

⁴ Olaszország belép az első világháborúba: 1915. május 23. A tanulmányban a továbbiakban nem tekintjük feladatunknak az olasz front eseményeinek ismertetését. Az első világháborúról lásd például: *Galántai József*: Az első világháború. Bp. 2000. (az olasz hadba lépésről: 260–265), *Bihari Péter*: 1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek. Pozsony, 2014. (az olasz hadba lépésről: 263–265).

kommentálta a háború eseményeit, hanem életképeket is közölt a front és a háttér nehézségeit bemutatva. Analízisünk során ezekből is felvillantunk néhányat, melyek az olasz frontról készültek.⁵

Az Olaszországhoz kapcsolódó első karikatúrán 1915 januárjában Marianne, a Franciaországot hagyományosan perszonifikáló nő utcalányként áll a „Rue Entente”, az „antant utca” sarkán, s – nem túl vonzó nő képében – csábos pillantással és mozdulatokkal igyekszik az olasz férfit becsalogatni a házába, amit a brit nő és a japánokat megtestesítő majom figyel a háttérben. Meg kell jegyeznünk, Franciaország megjelenítése ily módon nem egyedi, a magyar alkotók ehhez az országhoz rendre a könnyűvérű hölgyeket, prostituáltakat társították mind másik világháborús rajzon, mind pedig nem világháborús kontextusban. A karikatúra akkor született, amikor Olaszország még nem lépett hadba az antant oldalán, de már csak ennek deklarálását várta a nyilvánosság, mivel hónapokkal korábban eldöntött tényé vált, hogy az ország nem a központi hatalmakkal válllvetve – ahová szövetségesei tartoztak – fog küzdeni. Ennek ellenére a rajzolók még semlegességét hirdették néhány hónappal később is, mivel „A három semleges Gráciák” egyike Olaszország Görögországon és Románián kívül.⁶

A hadba lépés után Olaszország gráciából cigányasszonnyá vált, akit egy fal mögül az uralkodó, „A Re Galantuomo unokája”, III. Viktor Emánuel les meg, ami nem éppen egy gentlemanhez illő cselekedet.⁷ A „Ré Galantuomo”, az „úri stílusú király” II. Viktor Emánuel, az első világháború alatt regnáló olasz uralkodó nagypapa volt. Itália jövőbeli nem túl dicsőséges szerepét sugallja, amikor az „antant-mulatóban” Olaszország új szolgálólányként dolgozik Nagy-Britannia oldalán, amihez Franciaország és Oroszország – akik az ajtóból leskelődnek – csak asszisztálnak. Olaszország az antant oldalán nem egyenrangú fél, elhibázott döntés, hogy nem a központi hatalmak oldalán lépett a hadviselők

1. kép

közé. Magyarázza az előbbi jelenetet és az Olaszországnak Nagy-Britannia által tett területi ígéretekre utal az a kép, mely az olasz csizmát ábrázolja, ahonnan az olasz katona átnyúl az Adria túloldalára, Dalmáciába (1. kép). A magyar karikatúra azon-

⁵ A képek közül csak karikatúrákat tudunk publikálni, mivel az életképeket készítő Garay Ákos még nem hunyt el több, mint hetven éve, így a hatályos jogszabályok értelmében alkotásainak közlése csak jogdíj megfizetését követően lenne lehetséges.

⁶ Borsszem Jankó, 1915. jan. 31. 1., Borsszem Jankó, 1915. ápr. 25. 9.

⁷ Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 1.

2. kép

ban az akció sikertelenségét jósolja, mivel az osztrák–magyar katona rátapos az olasz kezére, s puskájával megüti a fejét, ami az Alpok vonalában, a későbbi isonzói csaták helyszínénél látható. Egy másik gúnyrajzon, amikor az olasz előrenyomulás már megközelítette az Isonzó folyót, annak partján fürdőnadrágban áll az uralkodó, akinek testarányait nagymértékben eltorzította a rajzoló. A király belelógatja egyik lábát a vízbe, de azt túl hidegnek véli és fintorogva kiemeli, ami nem Viktor Emánuel harcba termettségét, bátorságát mutatja az első isonzói összecsapás előestéjén (2. kép).⁸

Amikor Itália antanton belül betöltött szerepét néhány hónappal később ismét értékeli a Borsszem Jankó, akkor egyik alkalommal például egy orosz akrobata fejére Luigi Cadorna, az olasz csapatok főparancsnoka egy cirkuszi majom képében mászik fel, két kezében pedig John Bullt és Marianne-t igyekszik megtartani az orosz óriás.⁹ Marianne balett-táncosra emlékeztet, John Bull pedig bohócrá. A lap nemcsak Olaszország hálátlannak beállított szerepén, hogy szövetségeseivel szemben plusz teherként láttatják a rajzoló és alkalmatlan hadvezetésén gúnyolódnak, hanem az antant alattomoságára is figyelmeztetnek egy másik karikatúrán: Olaszország egy álarcos hölgy után fut, de a „dicsőség”-álarc mögött, amit az antant kínál, csak a halál bújjik meg.¹⁰ Olaszország döntése, amit a kortársak árulásként jellemeztek, hogy az antattal lépett szövetségre, az országra és lakóira halált fog hozni. Elsősorban Nagy-Britannia az, mely az antantországok közül különösen rosszul bánik szövetségeseivel a karikatúrák üzenetei alapján. Például John Bull, amikor zsoldot fizet, az olasz figurának vonakodik pénzt adni, továbbá minden államot megtestesítő figura (olasz, orosz, belga, francia) sebesült, különböző testrészeit már bekötözték, de a brit séretlen, mivel ő nem veszi ki a részét a harcokból.

A „Háborus testámentom. Az angol Biblia-Társulat engedélyével” című propagandakép összegzi a többfrontos háború állását 1916 márciusában: egy folyó partján olasz halott katonák fekszenek, a franciák már kisgyermekeket soroznak be, ami őket kifejezetten ellenszenvéssé tette, egy német katona pedig így szól a brithez: „Én vagyok a te urad istened, aki kivezet téged Egyiptomból”. Az idézet a tízparancsolat

⁸ Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 5., Borsszem Jankó, 1915. máj. 30. 9., Borsszem Jankó, 1915. jún. 20. 1. Hozzá kell tennünk, hogy az olasz királyt picit, gyáva, rossz stratégaként nemcsak a Borsszem Jankó ábrázolta, hanem a berlini és bécsi élclapok is.

⁹ Borsszem Jankó, 1915. júl. 4. 5.

¹⁰ Borsszem Jankó, 1915. máj. 16. 1.

majdnem szó szerinti változata.¹¹ A német katona azonban nem megmenteni igyekszik népét, hanem a britet fülénél fogva vonszolja ki a piramisok árnyékából. Az

3. kép

„Aesopusi mese a telhetetlen kutyáról” című kép ugyancsak 1916 tavaszán az olasz haditervekről mond ítéletet: a kutya a szájában egy „Trentino” feliratú húst tart, miközben az állat az Isonzó partján áll, s nézi önmagát a vízben (3. kép).¹² Aesopus meséje szerint a kutya, mivel azt hiszi, hogy a tükörképe egy másik állat, s neki

nagyobb hús jutott, kiejti a szájából a húst, hogy megszerezze a nagyobbat, de így egyik sem lehetett az övé, amivel a kapzsiság veszélyeire intett az antik szerző és a karikatúra is: az olasz hadicélok – és egyúttal az antanttól kapott ígéretek – túlzók, előrenyomulásukkal már meglévő területeiket is elveszíthetik.

A budapesti vicclap gúnyolódik az olasz sikereken, akik a hatodik isonzói csatában – bár komoly áldozatok árán – felszabadították 1916 augusztusában Görz városát. A kép tanúsága szerint Viktor Emánuel egy teljesen lerombolt város előtt állva mondja, hogy „Ecco, fölszabadítottam!”, tehát erőfeszítéseinek nem sok értelme volt a karikaturista szerint, ami az olasz győzelmet (és a Monarchia veszteségeit) igyekszik így módon jelentéktelenné tenni.¹³ Az antant nem csupán a harcmezőkön járt sikerrel, hanem Románia hadba lépést is elérték. Azt, hogy a román hadba lépés Olaszországnak kedvezett – mivel a központi hatalmaknak erőiket még több fronton kellett mozgósítaniuk, s így bízhattak abban, hogy előrenyomulhatnak és kiszabadulhatnak az Isonzó fogságából –, több karikatúra is igyekezett szemléltetni: a „Par nobile fratrum”, azaz „nemes testvérpár” címűn például Viktor Emánuel megölelni készül Ferdinánd román királyt.¹⁴

Azzal párhuzamosan, hogy az olasz eredményeket becsmérelte a vicclap, az antant nehézségeit még súlyosabbnak érzékeltették a magyar olvasóval az osztrák–magyar sikerekről szóló képek: az Isonzónál az olasz katonák fejvesztve menekülnek, mint ahogy Viktor Emánuel is, s a hegyek mögül egy magyar katona arcát megformáló bajszos hold világítja meg a csatamezőt. 1917 júniusában a tizedik isonzói csatát az Osztrák–Magyar Monarchia erői nyerték meg, de a tizenegyedik 1917 augusztusában–szeptemberében leginkább csak nagy veszteségekkel járt mindkét oldalon: nem sikerült az előrenyomulás, de megállították az osztrák–magyar erők az olasz támadást. Az olasz front 1917. októberi áttörését azonban már ünnepelhette a Monarchia és a német hadsereg: ekkor egy térképre hasonlító „olasz csizma” alakú zsákot

¹¹ Mózes II. könyve 20:2

¹² Borsszem Jankó, 1916. máj. 28. 9.

¹³ Borsszem Jankó, 1916. aug. 13. 9.

¹⁴ Borsszem Jankó, 1916. szept. 10. 7. *Horatius*: Szatírák II. 3. 243.

kötöz be, szorítja össze a nevető osztrák–magyar és német katoná (4. kép). A zsákban Viktor Emánuel feje látszódik, az ő nyaka körül is szorul a hurok, nemcsak a harctéren katonái körül. Az olasz uralkodón élcelődik a „Győző Manó az olasz seregek élére állt” című torzrajz is, melyen az apró királyt láthatjuk csapatai előtt futni, menekülni. A vicclap tematizálta azt is, hogy – a központi hatalmak magatartásával ellentétben – az antant többi országa nem segített szövetségeseinek: „A gyors segítség” című képen 1917 végén az olasz király a folyóban fuldoklik, miközben a parton John Bull kényelmesen pipázik, Woodrow Wilson amerikai elnök pedig a következőket mondja

4. kép

5. kép

ja Viktor Emánuelnek: „Csak egy kis türelem, Felség! Poincaré most hazaszalad, megtanul úszni és rögtön ki fogja menteni.”¹⁵ (5. kép). Az olasz fronton a segítség sokára fog megérkezni a képaláírás szerint, ami azt sugallja, hogy növekszik a központi hatalmak esélye a győzelemre. A háború utolsó évéből, 1918-ból azonban már nem említhetünk Olaszországgal foglalkozó karikatúrát, a rajzolókat jobban foglalkoztatták a nyugati front eseményei.

A karikatúrákat követően görcső alá vesszük röviden az életképeket. Ezeken a rajzolókat kiragadtak egy-egy tipikus momentumot a katonák vagy a háttérországban maradtak háborús mindennapjaiból, s ezeket vetették papírra mindenféle torzítás nélkül. Ezek az életképek, melyek egy élclap tartalmi közé kevésbé jól illeszthetők be, mint a karikatúrák, több funkcióval is bírtak, s a találó képaláírás következtében még mosolyt is csalhattak az olvasók arcára a nehéz időkben. Fontos feladatuk lehetett, hogy a lapból kiszorult belpolitikai témák helyett – a cenzori elvárásoknak megfelelően – a háborúhoz köthető, mégis pártatlan, nem megosztó, hanem buzdító, a harci kedvet fenntartani segítő témájú rajzokkal töltsék meg az újságot. Így a cenzor vaszregorától kevésbé kellett tartaniuk, mégis – elsősorban a háború vége felé – a vizuális elemekkel nyíltabban mondhatták el véleményüket, rámutathattak a lakosságot sújtó problémákra. Feszegethetek olyan kérdéseket is, mint például mikor lesz béke, miért drága minden a piacon vagy miért van áruhiány. A Borsszem Jankó életképeinek jelentős része ceruza- vagy tusrajz, s sajátos helyet töltenek be az élclapok képei között. A többi hazai kortárs vicclapot nem jellemezte ez a képtípus, sokkal inkább rokoníthatók ezek az alkotások a napilapok hasábjain megjelent illusztrációkkal, annyi különbséggel, hogy a „valóság” bizonyos aspektusai nem kaphattak teret a

¹⁵ Borsszem Jankó, 1917. aug. 26. 3., Borsszem Jankó, 1917. okt. 28. 9., Borsszem Jankó, 1917. nov. 4. 3., Borsszem Jankó, 1917. nov. 11. 1.

vicclapban.¹⁶ Nem láthatunk képeket a halálról, a testi szenvedésről – csak patrióta köntösbe öltöztetve, amikor magyar huszárok tűrik hősiesen a fájdalmaikat –, de a lelki fájdalom is ritkán vált témává. Ezek a tematikák karikatúrákon még kevésbé kaphattak teret, már csupán a cenzori utasítások következtében sem, mivel a katonák haláláról szóló élclapi alkotások nem segítették volna elő a harci morál fenntartását sem a fronton – ahová tudjuk, a Borsszem Jankó is eljutott –, sem pedig a háttérországban.¹⁷

Az olasz fronthoz kapcsolódó életképek csatajeleneteket örökítettek meg, s láthatjuk, hogy az alkotó az olasz katonákat ugyanúgy nem torzította el képein, mint ahogy természetesen a magyar huszárokat sem. Hozzá kell tennünk, hogy nem csupán az lehet ennek az oka, hogy a katonatársak őket nem akarták gúnyosan megjeleníteni, hanem az is, hogy Garay Ákos, a legtöbb életkép készítője egyébként sem rajzolt nagyon eltorzított alakokat. Garayról biztosan tudjuk, hogy rajzait bevonulása után a frontról küldte haza a Borsszem Jankónak, így a huszárokról és azok háborús mindennapjairól közvetített képe korhűnek tekinthető. Természetesen az olasz frontot ábrázoló életképek is – a propagandacéloktól nem függetlenül – elsősorban a magyar huszárok hősies küzdelmét, bátorságát, hazaszeretetét és nagy harci kedvét dokumentálták, de az ellenséges katonát nem degradálták vizuálisan oly módon, mint ahogy a karikatúrákon az antantországok és az ellenséges hadseregek vezetőit.¹⁸

A göröcső alá vett Olaszországról szóló háborús karikatúrák tanulságát úgy összegezhetjük, hogy Borsszem Jankó – alkalmazkodva a cenzori gyakorlat által kialakított keretekhez – igen egyoldalúan, sematikusán „ismertette az eseményeket”. Tárnyalta a győzelmeket, igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen isonzói hadmozdulatokat, az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinyítő. Számos visszatérő motívumot használtak a propagandakarikatúrákon (például ókori, bibliai mondák, mítoszok, fabulák átdolgozása vagy egy-egy visszatérő jellemvonás, mint III. Viktor Emánuel alacsony termete), illetve mindegyik ellenséges ország megjelenítésekor felfedezhetünk olyan tulajdonságot, melyet a leginkább ábrázoltak. Olaszország, az olaszok és királyuk legjellemzőbb vonása a gyávaság volt: az ellenség elől rendre megfutamodtak, győzni általában nem tudtak, ha mégis győzelmet arattak, annak értékét az élclap igyekezett kicsinyíteni, jelentőségét kétségbe vonni. A gyor-

¹⁶ Bár a magyar és a német élclapokat nem jellemzik az életképek, a császárvárosi vicclapok közül például a *Die Bombe* és a *Die Muskete* című is közölt hasonlókat. Utóbbi inkább a fronton harcoló katonákat szerepeltette, néha a magyar rajzoló, Garay Ákos munkáit megjelenítve, míg a *Die Bombe* inkább a hölgyek ábrázolását helyezte előtérbe, rajzai nem kapcsolódnak közvetlenül az első világháborúhoz, bármikor megjelenhettek volna.

¹⁷ A cenzúráról lásd: *M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete. Magyar Könyvszemle, 1975. 1. sz. 75–82. Az első világháborús propagandáról lásd például: ifj. Bertényi Iván – Boka László (szerk.): Propaganda az I. világháborúban. Budapest, 2016.*

¹⁸ Például: Borsszem Jankó, 1918. márc. 24. 11.

san dekódolható, leegyszerűsítő sztereotípiák alkalmazása a sikeres propaganda egyik legfontosabb eszköze, ezért is az olasz király ábrázolása mindig azonos módon történt a vicclapokban – s nem csupán a Borsszem Jankóban.

A Borsszem Jankó propagandaképeinek elemzéséhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy az alkotók tudatában voltak annak, hogy e karikatúrák hatalmi eszközök, s később, 1930-ban az élclap szerkesztője, Molnár Jenő visszaemlékezésében arról írt, mennyire nem tartja őszinték ezeket a torzképeket.¹⁹ Molnár megállapításaival a jelenkori kutató is egyet tud érteni, elemzésünk során erre az időszakra vonatkozóan a cenzúra és a propaganda hatásának számbavétele új, elengedhetetlen szempontok kell, legyenek a 19. századról szóló analízisekhez képest, már csak azért is, mert Demm az első világháborús agresszív propagandahadjáratokat egyenesen a „közvélemény agymosásának” nevezi.²⁰ E gúnyrajzok tehát kevésbé tükrözhettek a társadalom véleményét, mint a korábbi, nem háborús évfolyamokban publikált karikatúrák, inkább az első világháborús propagandagépezet működésének eredményéről adnak plasztikus lenyomatot.

¹⁹ *Molnár Jenő: 40 év – karikatúrákban.* Borsszem Jankó konferánusza. Bp., 1930. 6.

²⁰ *Demm, Eberhard: Propaganda and Caricature in the First World War.* *Journal of Contemporary History* 28. (1993) 165.

Ágnes Tamás

Vom Verbündeten zum Kriegsfeind. Italiener und Italien in Karikaturen

In dieser Studie wurden die Karikaturen des ungarischen humoristischen Witzblattes *Borsszem Jankó* aus den Jahren 1914–1918 analysiert. Die Untersuchung wurde mit der Analyse der Genrebilder ergänzt.

Die Witzblätter waren populäre Lesestücke des Zeitalters und während des Ersten Weltkrieges Propagandamittel der Regierungen. Die Karikaturen über Italien und über die italienische Front erschienen chronologisch. Zuerst glaubten noch die Mittelmächte anhand der Karikaturen daran, dass Italien entweder neutral bleibt, oder wird seinen Verbündeten – den Mittelmächten – helfen. Das Land trat doch auf der Seite der Ententemächte in den Krieg ein. Danach spotteten die Karikaturisten den italienischen König Viktor Emanuel III. aus. Er tauchte immer als eine feige, flüchtige und sehr niedrige Figur auf. Laut der Nachricht der Karikaturen konnten die italienischen Truppen nicht gewinnen, oder wenn sie eine Schlacht gewannen, erniedrigte das Witzblatt den italienischen Sieg. Die Ententemächte sind „böse“ Verbündeten, sie helfen den Italienern nicht, deswegen traf das Land eine schlechte Entscheidung, als es nicht auf der Seite der Mittelmächte in den Krieg eintrat. Die Genrebilder stellten das Leben der Soldaten ohne größere Verzerrung dar. Sie akzentuierten das Heldentum der ungarischen Husaren auf den Kriegsfeldern.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die Propagandakarikaturen in dem Wochenblatt *Borsszem Jankó* die Ereignisse der italienischen Front einseitig und schematisch schilderten. Es behandelte die österreich–ungarischen Siege, probierte die Niederlagen als Triumph zu interpretieren. *Borsszem Jankó* benutzte wiederkehrende Motive (z. B.: Mythen aus dem Altertum, biblische Geschichten) und einige Charakterzüge (z. B.: der Körperwuchs und die Feigheit von Viktor Emanuel) kamen oft vor. Die behandelten Karikaturen sind nicht als Spiegel der gesellschaftlichen Meinung, sondern als Abdruck der Propaganda deutbar.